

Р. Д. ЛЯШЕНКО

*Ляшенко Руслана Дмитрівна, здобувач
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПРЕЗУМПЦІЙ У ПРАВОВІЙ НАУЦІ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Презумпція являє собою одну із складних правових категорій, яка в різні історичні періоди була об'єктом дослідження і отримувала неоднозначні оцінки науковців. Сьогодні вчені вже не заперечують наявність презумпцій у праві, навпаки, категорія презумпцій привертає все більшу увагу дослідників. Юридична наука радянського періоду теж не залишила поза увагою дане питання. Зокрема, дослідженням проблеми презумпцій у радянській правовій науці займалися такі вчені як: В. К. Бабаєв, В. І. Камінська, М. С. Строгович, М. Д. Шаргородський, О. С. Іоффе, В. М. Горшенєв, В. А. Ойгензіхт, К. С. Юдельсон, Я. Л. Штутін та ін. Дослідження поглядів вчених радянського періоду на проблему презумпцій у праві є необхідним для удосконалення розробок з даної проблематики на сучасному етапі. Метою цієї статті є дослідження стану розробки проблеми презумпцій у працях вчених-юристів радянського періоду, що передбачає теоретико-правовий аналіз наукових праць з даної проблематики та з'ясування ступеня теоретичної розробки категорії «презумпція» у зазначений період.

Стосовно дослідження проблеми презумпцій у радянській правовій науці можна виділити два етапи: перший (з 1917 до сер. 1950-х рр.) – невизнання презумпцій у радянському праві та заперечення їх значення для механізму правового регулювання і другий (з сер. 1950 –х рр. до 1991р.) – активне дослідження радянськими вченими категорії презумпція.

З утвердженням радянської влади, починається період формування нової ідеології. Єдиним науковим методологічним підґрунтям став марксизм-ленінізм, відповідно складався негативний погляд на дорадянське минуле, дуже популярною була ідея протистояння науці «буржуазних» країн. На цьому етапі проблемі презумпцій надавалась незначна роль, тим більше, за політичними мотивами, більшість радянських вчених або заперечували існування презумпцій, або ж взагалі вважали за краще обходити цю проблему. Як зазначав П. Стучка, презумпція у правознавстві звичайно відноситься до сфери процесу і доказів, а оскільки наш процес не побудований на так званій теорії формальних доказів, то нам нічого зупинятись на цьому питанні¹.

В. С. Тадевосян досліджуючи проблеми істини у кримінальному процесі, писав, що презумпції, як упередження, часто нічим не обґрунтовані, штучні припущення, є непотрібними і шкідливими тому, що органи слідства і суд у Радянській державі зобов'язані встановити по справі об'єктивну істину. Кому ж потрібна в такому суді, як радянський суд, презумпція? Якщо на 100 осіб, що віддані під суд, 90 визнаються винними, то яке ж значення презумпції невинуватості? Адже на 90 відсотків випадків ці припущення виявляються неправдивими (непідтвердженими). Кому ж потрібна така презумпція? Ці презумпції не потрібні радянському процесу, який, на відміну від буржуазного, зовсім не стоїть на позиціях змагальності перед неупередженим судом формально-рівноправних сторін, а виходить із того, що принцип змагальності мислимий лише при активній ролі у процесі самого суду².

Таким чином, презумпція не вписувалась у юридичні технології того часу. Слід зазначити, що негативне відношення до презумпцій у радянському праві було пов'язане із небажанням визнати презумпцію невинуватості – як принцип судочинства.

На другому етапі (з сер. 1950-х рр. до 1991 р.) було закладено міцне методологічне підґрунтя дослідження проблеми презумпцій, вперше були порушені проблеми, що викликали інтерес науковців. Загальна ідеологічна лінія зберігалась, але коло проблем, що

вивчались вченими-юристами, значно розширювалося, зокрема, почалась активна монографічна розробка проблеми презумпцій. Свої праці дослідженню категорії «презумпція» присвятили: В. І. Камінська, М. С. Строгович, К. С. Юдельсон, В. К. Бабаєв, Я. Л. Штутін, В. А. Ойгензіхт, І. А. Лібус та ін.

Першою ґрунтовною працею, в якій проблема презумпцій розглядається з позицій загальної теорії права, стала монографія В. К. Бабаєва «Презумпції в радянському праві» (1974), у якій автор визначає презумпцію як закріплене в нормах права припущення про наявність чи відсутність юридичних фактів, що ґрунтується на зв'язку між ними і фактами наявними і підтверджене попереднім досвідом³. На думку І. А. Лібуса, в цьому, загалом вдалому визначенні, є деякі неточності і прогалини, адже не лише юридичні факти, а й факти взагалі і правовідносини можуть бути об'єктом припущення в презумпції, а також не згадується про вірогідний характер презумпцій і цілі, для досягнення яких вони закріплюються законом⁴.

У праці аналізуються спільні і відмінні ознаки презумпцій та суміжних правових категорій, таких як: гіпотеза, версія, фікція, преюдиція, загальновідомі факти і непрямі докази. На думку автора, презумпції необхідно відрізнити від гіпотез і версій, з якими їх споріднює вірогідний характер, та від преюдицій, фікцій, загальновідомих фактів, з якими схожість полягає в тому, що й ті, й інші можуть прийматися за істину. Порівнювати презумпції і непрямі докази недоцільно, оскільки така ознака як вірогідність, як основна для їх порівняння, лежить у різних площинах. Сам факт існування непрямих доказів не викликає сумніву, вірогідність пов'язана лише з обставинами, що входять у предмет доказування, а в презумпціях вірогідний характер властивий самому факту, що презюмується.

Не обмежуючись дослідженням ролі презумпцій у процесі доказування, В. К. Бабаєв розглядає питання про значення презумпцій у правотворчій діяльності, де вони виступають логічною основою норм права.

В. К. Бабаєв ставить питання про дію в радянському праві загальноправових презумпцій, до яких він відносить презумпцію добропорядності радянських громадян, презумпцію знання закону, презумпцію невинуватості і презумпцію істинності державного правового акту.

На думку автора, всі правові презумпції мають політичний характер. «Правові презумпції встановлюються панівним класом в його ж інтересах. З цією метою законодавець, як представник панівного класу, у процесі правотворчості використовує особливості і характерні ознаки презумпцій як узагальнень індуктивного характеру, наповнюючи їх політичним змістом»⁵. Він робить висновок, що в радянському праві допустимі лише ті презумпції, зміст яких відповідає інтересам народу та не суперечить принципу об'єктивної істини⁶.

Вчений вніс значний вклад у дослідження проблеми презумпції у правовій науці. Його монографія стала важливим джерелом для подальших розробок категорії презумпція у науці. Необхідно відзначити, що розроблені ним положення є актуальними і на сьогоднішній день.

У праці «Питання теорії права» О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський презумпцію визначають як припущення про існування юридичного факту, що викликає настання конкретних юридичних наслідків. Але категорію презумпції слід відмежовувати від юридичного факту. Ці відмінності полягають у наступному: презумпцію можна спростувати, а юридичний факт – ні; юридичний факт в нормах права не закріплюється, а презумпція закріплюється. Автори стверджують, що помилковою є думка науковців про те, що презумпції важливі лише для процесуального права. За межами процесуального права презумпції не породжують ніяких суперечок і тому є менш очевидними. Але в тому, що вони використовуються поза процесуальними відносинами не може бути сумнівів. Наприклад, при здійсненні у повсякденному житті численних договорів купівлі-продажу, покупця зазвичай не вимагає від продавця надання доказів того, що йому належить право відчуження даної речі. Подібне право презюмується на основі факту володіння річчю⁷.

Таким чином, у науці теорії права існувала точка зору, що презумпція є категорією права, що тісно пов'язана з юридичним фактом, але ототожнювати ці категорії не можна, оскільки між ними існують суттєві відмінності.

Особливий інтерес становить стаття В. М. Горшенева. У ній автор до нетипових нормативних приписів відносив презумпцію, як припис «нестандартного» характеру, у якому відсутні властивості, що притаманні класичній моделі норми права⁸. Особливість презумпції як нормативного припису полягає в тому, що вона містить вказівку на юридичний факт і виконує у правовому регулюванні субсидіарну функцію. На його думку, презумпції відрізняються ще тим, що вони не можуть бути індивідуалізовані в актах застосування права, а є властивістю виключно нормативних актів. Регулятивна функція презумпції проявляється головним чином у тому, що вона націлена на оптимальний пошук і досягнення результату по справі⁹.

На жаль, у радянській правовій науці презумпція так і не була більше об'єктом дослідження в теорії права, але все частіше на презумпцію почали звертати увагу дослідники цивільного, цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права, яким теж вдалось розкрити окремі важливі теоретичні аспекти даної проблеми.

Зокрема, однією з перших праць, присвячених ролі презумпцій у кримінальному процесі, була праця М. С. Строговича «Вчення про матеріальну істину в кримінальному процесі». Автор визначає презумпцію як загальне правило, що зобов'язує суд визнати певний факт встановленим чи невстановленим, якщо по справі встановлено інший факт, з яким це правило пов'язує раніше визначені наслідки¹⁰. Логічна структура презумпції є такою: якщо є А – є і Б. Автор визнає за презумпціями виключно процесуальне значення, стверджуючи, що презумпція продовжує залишатися процесуальною, навіть якщо вона виражена в матеріальному законі¹¹, оскільки презумпції регулюють процес доказування.

На думку М. С. Строговича, для правосуддя небезпечними є фактичні презумпції, оскільки вони не виражені в законі, розуміти їх може кожен по-своєму. Щодо значення та ролі презумпцій у праві, то М. С. Строгович вважав, що для правосуддя атмосфера презумпцій може бути небезпечною, якщо стати на шлях застосування презумпцій, дуже привабливий і полегшувачий судову діяльність¹². Але це не стосується презумпції знання закону, презумпції невинуватості та презумпції істинності вироку, що набрав законної сили, яким М. С. Строгович надає значення загальних принципів права, адже ці презумпції витікають із соціалістичної законності і природи радянського кримінального процесу, вони забезпечують обґрунтованість судового вироку і достовірність висновків про винуватість чи невинуватість обвинуваченого, до яких приходять суд у своїх рішеннях¹³.

Продовжуючи досліджувати роль презумпцій у процесі, В.І. Камінська в монографії «Вчення про правові презумпції у кримінальному процесі» (1948) презумпцію визначає як положення, виражене прямо чи непрямо в правовій нормі, відповідно до якого порядок явищ у сфері відносин, що виникають із людської поведінки, визнається звичайним, постійним, нормальним і таким, що не вимагає в силу цього спеціальних доказів¹⁴. Презумпція це категорія, яка не лише відноситься до сфери права, а має ще й логічну природу. Методом, за допомогою якого утворюються презумпції, є популярна індукція. Досліджуючи питання про логічну природу презумпцій, В. І. Камінська доходить висновку, що існують так звані «квазі-презумпції», в утворенні яких популярна індукція ніякої ролі не відіграє, адже такі презумпції встановлюють положення, що формулюють умовно нормальний порядок речей, який визнається законом звичайним, якщо це необхідно законодавцю¹⁵. Такими презумпціями є презумпція невинуватості, презумпція знання закону.

Крім того, автор піднімає важливу проблему, яка є дискусійною і на сьогоднішній день – проблему існування неспростовних презумпцій. В. І. Камінська не заперечує існування таких презумпцій у радянському праві, вона стверджує про близькість неспростовних презумпцій і фікцій, навіть називає неспростовні презумпції – «фіктивними». На її думку, до таких презумпцій відносяться: презумпція знання закону і презумпція нерозуміння неповнолітнім, що не досяг віку кримінальної відповідальності, значення своїх дій¹⁶.

У праці В. І. Камінська велику увагу приділяє аналізу презумпції невинуватості та презумпції істинності судового вироку. Не дивлячись на те, що в той час презумпція не-

винуватості навіть не була закріплена в нормах радянського права, автор віддавала їй роль одного з основних принципів радянського правосуддя і зазначала, що презумпція невинуватості, без будь-яких сумнівів, заслуговує на те щоб знайти безпосереднє закріплення в тексті кримінально-процесуального закону¹⁷.

Таким чином, В. І. Камінська вперше назвала популярну індукцію як основний метод утворення презумпцій та зазначила, що майже всі презумпції мають логічну природу, крім так званих «квазі-презумпцій».

Я. Б. Левенталь, у статті «До питання про презумпції в радянському цивільному процесі» (1949), звертає увагу на питання класифікації презумпцій у радянському праві. На його думку, факт знаходження правової презумпції в нормах матеріального чи процесуального права ще не є критерієм для віднесення її до того чи іншого виду.

Законні презумпції діляться на спростовні і неспростовні. Неспростовні презумпції – це узагальнення, зведені у законі в ранг незаперечної істини. Я. Б. Левенталь стверджує, що радянське цивільне право і процес майже не знають неспростовних презумпцій¹⁸.

Такої ж точки зору дотримувався і К. С. Юдельсон. У праці «Проблема доказування в радянському цивільному процесі» (1951) автор підкреслює, що радянське право не знає неспростовних презумпцій, а інакше і бути не може, оскільки процес намагається встановити дійсний зміст правовідносин¹⁹. Автор аналізує такі презумпції: презумпцію правоздатності фізичної особи, презумпцію дієздатності особи, презумпцію смерті, презумпції, пов'язані з правом власності, презумпцію спільного майна подружжя, презумпцію добросовісності набувача та презумпцію недобросовісності набувача, презумпцію батьківства та презумпцію, що особи, між якими зареєстровано шлюб, дійсно знаходяться у шлюбних відносинах. К. С. Юдельсон приходить до висновку, що всі презумпції радянського права, на відміну від презумпцій буржуазного права, відрізняються високою вірогідністю.

Про високу вірогідність презумпцій радянського права стверджував і Я. Л. Штутін, який у праці «Предмет доказування в радянському цивільному процесі» (1963) досліджував природу законних і фактичних презумпцій та особливості їх застосування у цивільному процесі. Автор відмежовував презумпцію від аксіоми, гіпотези та доказу. На його думку, проблема презумпцій у радянському праві не є остаточно з'ясованою, «суперечки та розбіжності не обмежуються лише питанням про допустимість застосування в нашому судовому процесі припущень, вони стосуються також класифікації припущень, меж та необхідних умов їх застосування»²⁰.

В. А. Ойгензіхт у праці «Презумпції в радянському цивільному праві» (1976) приділяє увагу таким питанням, як поняття та класифікація презумпцій у правовій науці. Він зазначав, що наявність презумпцій у праві це незаперечний факт, а на нормативному рівні ця категорія не врегульована. На його думку, презумпція і припущення – це тотожні поняття, але «припущення» є родовим поняттям, із якого виділяється певний вид – правові припущення, яким присвоєно назву «презумпції» – ця назва характеризує правовий аспект поняття²¹. Крім того, він вважав помилковою позицію вчених, які відносять презумпцію лише до процесуального права. На його думку, процесуальна презумпція може витікати із норм матеріального права. У праці автор охарактеризував основні презумпції цивільного та сімейного права, що витікають із норм радянського права.

Великий інтерес являє праця Л. М. Васильєва «Фактичні презумпції в радянському кримінальному судочинстві» (1977), у якій автор розкриває природу фактичних презумпцій та їх значення. На його думку, фактичні презумпції – це істинні і достовірні знання, вироблені суспільно-історичною практикою людства, використання яких у кримінальному процесі не лише можливе, а й необхідне²². Він, піддаючи критиці висновки про те, що фактичні презумпції для правозастосувальної діяльності ніякого значення не мають, доводив, що фактичні презумпції відіграють важливу роль у процесі доказування. На жаль, в радянський період це була єдина спроба комплексного дослідження проблеми фактичних презумпцій.

Прийняття нової Конституції СРСР 1977 р. та включення в текст ст. 160 основних положень презумпції невинуватості, а саме: ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду і

відповідно до закону²³, викликало інтерес вчених до цього питання. В цей час дослідження презумпції невинуватості стає пріоритетною проблемою в радянській правовій науці. Цій проблематиці свої дослідження присвятили такі науковці як: Я. О. Мотовіловкер, І. А. Лібус, А. М. Ларін, Ч. С. Касумов, М. С. Строгович, В. М. Савицький²⁴ та ін. У працях цих вчених розкривається історія виникнення презумпції невинуватості, її зміст та значення, як одного з важливих принципів судочинства. Підкреслюється, що закріплення презумпції невинуватості в тексті Основного Закону СРСР 1977 року є великим досягненням радянської правової думки. Але, незважаючи на такий прогресивний крок, ряд питань, пов'язаних із дією презумпції невинуватості у процесі, продовжували залишатись нез'ясованими і потребували подальших досліджень, а саме: реалізація принципу презумпції невинуватості на стадії попереднього розслідування; розподіл тягара доказування під час розгляду справи у суді; дія цього принципу після появи нововиявлених обставин у справі тощо. Крім того, необхідно було привести галузеве законодавство у відповідність до Конституції СРСР 1977 р.

Отже, аналіз наукових праць, присвячених проблематиці презумпцій в радянський період, дає змогу зробити висновок, що до середини 1950-х рр. категорія «презумпції» не була предметом дослідження вчених, більше того існування презумпцій у радянському праві заперечувалось, але, як зазначав І. А. Лібус, радянська правова наука переборола недооцінку правових презумпцій, що мало місце в минулому²⁵.

Слід також зазначити, що презумпції переважно досліджувались у працях процесуалістів, що, на нашу думку, значно звужувало сферу вивчення даного правового явища. Недивлячись на це, вченим вдалось з'ясувати такі важливі теоретичні аспекти проблеми презумпцій, як: логіко-гносеологічну природу та поняття презумпції, розробити систему класифікації презумпцій, дати характеристику деяких видів презумпцій. Але ряд питань так і продовжували залишатись дискусійними, зокрема: існування неспростовних презумпцій у радянському праві, поділ презумпцій на матеріально-правові і процесуальні, роль та значення фактичних презумпцій у правозастосувальній діяльності та ін. Таким чином, незважаючи на розробку у проаналізованих працях важливих аспектів категорії «презумпція», ця проблема залишилась недостатньо опрацьованою в рамках загальної теорії права.

¹ Энциклопедия государства и права Т. 3 / Под ред. П. Стучка. – М., 1925–1927. – С. 469.

² Тадевосян В. С. К вопросу об установлении материальной истины в советском процессе // Советское государство и право. – 1948. – № 6. – С. 71-72.

³ Бабаев В. К. Презумпции в советском праве. – Горький: Горьковская высшая школа МВД СССР, 1974. – С. 14.

⁴ Либус И. А. Презумпция невиновности в советском уголовном процессе / Отв. ред. И. Л. Петрухин. – Ташкент: Узбекистан, 1981. – С. 14.

⁵ Бабаев В. К. Вказ. праця. – С. 14-15.

⁶ Там само. – С. 19.

⁷ Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. – М.: Госюриздат, 1961. – С. 262.

⁸ Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 115.

⁹ Там само. – С. 117.

¹⁰ Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / Отв. ред. Н. Н. Полянский. – М.; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1947. – С. 168.

¹¹ Там само. – С. 175.

¹² Там само. – С. 200.

¹³ Там само. – С. 202.

¹⁴ Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе / Отв. ред. Н. Н. Полянский. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 3.

¹⁵ Там само. – С. 6.

¹⁶ Там само. – С. 49-50.

¹⁷ Там само. – С. 115.

¹⁸ Левенталь Я. Б. К вопросу о презумпциях в советском гражданском процессе // Советское государство и право. – 1949. – № 6. – С. 61.

¹⁹ Юдельсон К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе. – М., 1951. – С. 266.

²⁰ Штутин Я. Л. Предмет доказывания в советском гражданском процессе. – М.: Госюриздат, 1963. – С. 83.

²¹ Ойгензихт В. А. Презумпции в советском гражданском праве. – Душанбе: Изд-во Ирфон, 1976. – С. 9.

²² Васильев Л. М. Фактические презумпции в советском уголовном судопроизводстве. Тексты лекций. / Науч. ред. Медведев Н. Н. – Краснодар: Изд-во Кубан. ун-та, 1977. – С. 4.

²³ Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.1977 р. (зі змінами, внесеними згідно із Законами СРСР) // Комп'ютерна законодавча база «Експерт-Юрист».

²⁴ Мотовиловкер Я. О. О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса. Учебное пособие / Под ред. Л. Л. Кругликова. – Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 1978. – 96 с.; Либус И. А. Вказана праця. – 232 с.; Ларин А. М. Презумпция невиновности / Под ред. М. С. Строговича. – М.: Наука, 1982. – 152 с.; Касумов Ч. С. Презумпция невиновности в советском праве / Под ред. и с предисл. В. М. Савицкого. – Баку: Элм, 1984. – 140 с.; Строгович М. С. Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности / Под ред. В. М. Савицкого. – М.: Наука, 1984. – 143 с.; Савицкий В. М. Язык процессуального закона (вопросы терминологии) / Под ред. А. Я. Сухарева. – М.: Наука, 1987. – 287 с.

²⁵ Либус И. А. Вказана праця. – С. 10 – 11.

Отримано 15.10.2008

Резюме

В статье рассматривается проблема теоретико-правового исследования категории «презумпция» в юридической науке советского периода. На основе анализа литературы выделены и охарактеризованы этапы исследования проблемы презумпций, показана степень разработки данного вопроса.

О. В. МАКАРОВА

*Олена Василівна Макарова, аспірантка
Інституту політології та права Національного педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова*

ФОРМИ ПРОЯВУ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Обраний Україною курс на розбудову демократичної, соціальної, правової держави висуває перед суспільством та його членами нові вимоги, пов'язані, насамперед, із забезпеченням не лише реалізації прав та свобод людини і громадянина, але й неухильним дотриманням загальноприйнятих правових норм, домінуванням права в усіх сферах життя, а також створенням належних умов соціально-економічного життя держави. Все це, в свою чергу, вимагає належного рівня правової культури населення, складовими якої є права свідомість і правомірна поведінка.

Аналіз подій, що відбуваються останнім часом в Україні, зокрема негаразди в політичному житті держави, економічна та парламентська кризи, постійні конфлікти та суперечки між органами державної влади спонукають до наукового дослідження низки тих причин, які передують усім цим негативним проявам, що ми спостерігаємо.

З одного боку, передумовою вищезгаданих негараздів в українському суспільстві є, насамперед, деформація правосвідомості, яка проявляється в таких формах як правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий фетишизм, інфантилізм, конформізм, дилетантизм, правова демагогія та «переродження» правосвідомості, з іншого – всі ці види деформації правосвідомості впливають певним чином на формування і розвиток правової свідомості населення.